

БАЗОВІ КОНЦЕПЦІЇ (МОДЕЛІ) ЕКОНОМІЧНОЇ РОЛІ ДЕРЖАВИ

Досліджуються підходи щодо визначення ролі держави в економіці та проблеми визначення функцій держави в перехідних економіках

Ключові слова: *роль держави в економіці, економічний лібералізм, кейнсіанство, змішана економіка, сильна держава, перехідні економічні системи.*

Постановка проблеми. У світі не вщухає дискусія навколо економічної ролі держави. Вона має давню історію і не втрачає з часом своєї актуальності. Можна стверджувати, що полеміка щодо державної економічної політики є однією із вічних тем економічної теорії. Новий стимул обговоренню цієї проблеми створила світова фінансово-економічна криза 2008–2009 років, шлейф якої спостерігається ще й сьогодні.

Стан дослідження. У новітній дискусії брали участь відомі представники світової та вітчизняної економічної науки. В їх числі такі видатні західні науковці як Дж. Б'юкенен, Дж. Гебрейт, П. Друкер, Дж. Стігліц, Ф. Фукуяма. Серед українських науковців варто відзначити Г. Аніловську, А. Гальчинського, В. Гейця, А. Філіпенку, А. Чухно. Їх дослідження засвідчують зміну вектора в оцінці економічної ролі сучасної держави. Це виразилося у відході від неоліберальної моделі держави, в якій остання виконує по-суті функцію «вуличного регулювальника», і пропаганді активної та сильної держави. Її обов'язком стає систематичний контроль за розвитком соціально-економічних процесів в країні.

Вибір моделі економічної поведінки влади є дуже важливим для країн з перехідною економікою і, зокрема, для України. Відомо, що успішний перехід від командно-адміністративної економічної системи до ринкової вимагає свідомого керівництва з боку держави. У цьому контексті доречно згадати висловлювання англійського економіста Л. Малкерна: «На мою думку, для будь-якої країни не може бути нічого гіршого, ніж неправильно визначена роль держави в економіці».

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати розвиток теорії та практики державного регулювання економіки у сучасному світі в контексті трансформаційних процесів, що відбуваються в Україні.

Виклад основних положень. Держава як виразник інтересів суспільства завжди відігравала важливу роль в економічному житті. Ця

роль є двоякою: з одного боку, держава виступає організатором економічного життя, а з іншого – його безпосереднім учасником. У першому випадку держава, користуючись правом «легітимного насильства», створює «правила гри» для суб'єктів господарювання і наглядає за їх дотриманням. У другому – сама виступає економічним агентом, вчиняючи комерційні дії, такі як виробництво певних товарів і надання послуг, здійснення державних закупівель, будівництво великих інфраструктурних об'єктів тощо.

У різні часи, в окремих країнах роль держави у суспільно-економічному розвитку була різною. Причому діапазон її активності є широким. Американський економіст, Нобелівський лауреат (1986) Дж. Б'юкенен визначає його як діяльність «між анархією і Левіафаном»*, що може бути потрактовано, як вибір «між безмежною свободою і тиранією бюрократичної держави», або, іншими словами, як альтернатива бездіяльності та гіперактивності.

Обидві моделі держави завжди мали своїх прихильників, між якими точиться неперервна дискусія. Її основна мета – пошук оптимального співвідношення «ринку і держави», узгодження дії ринкових механізмів із свідомими замірами влади щодо досягнення певних соціально-економічних цілей. Практика показує, що держава володіє значним потенціалом впливу на економічний розвиток, здатна змінити не лише його темпи, а й траєкторію. Економічна історія містить чимало свідчень успішного використання державних важелів для формування та реформування економічних систем.

Сьогодні можна говорити про існування двох базових концепцій ролі держави в соціально-економічному розвитку – ліберальної (неоліберальної) та кейнсіанської (некейнсіанської).

Першою виникла *ліберальна концепція*, яка пов'язується з творцем економічної теорії А. Смітом. Вона викладена в його знаменитій праці «Добробут нації. Дослідження про природу і причини добробуту націй» (1776).

Основним науковим здобутком Сміта став аналіз ринкової економіки. Він фактично створив першу її наукову модель. В її основі «проста і немудряща система природної свободи». Вона поруч з осо-

---

* Це підзаголовок його знаменитої праці «Межі свободи» (1975), що увійшла до переліку праць, які стали підставою присудження йому Нобелівської премії.

Левіафан – морське чудовисько, що є втіленням зла, і згадується у Біблії (Ісаї; 27:1). Це поняття стосовно держави вперше застосував у 1651 р. англійський економіст Томас Гоббс.

бистою свободою та рівністю усіх членів суспільства включає і свободу економічну. Була відкрита унікальна здатність ринкової економіки до самоорганізації та саморегулювання. Сміт пояснює це дією «невидимої руки», яка спрямовує своєкорисливі дії окремих людей на виконання суспільно необхідних справ. Автор доходить висновку про існування в економіці «природної гармонії», яка встановлюється стихійно, без будь-якого свідомого (державного) втручання. Концепція «невидимої руки» теоретично стала основою вчення лібералів про економічну роль держави в ринковій економіці. Його суть якнайкраще виражає принцип *Laissez faire*, сформульований французьким чиновником і комерсантом В. де Гурне (невтручання держави в економіку).

При цьому Сміт цілком не виключає держави з економічного процесу. Навіть у «системі природної свободи» вона повинна виконувати три важливі обов'язки [1, с. 423–424]: 1) захист населення від внутрішнього насильства та агресії з боку інших держав; 2) захист громадян від несправедливості та гноблення з боку інших людей шляхом запровадження правосуддя; 3) утримання суспільних інститутів та об'єктів, потрібних суспільству, але які є нецікавими для приватних підприємців. Це те, що пізніше складе поняття суспільних благ.

З часом, з погіршенням умов функціонування ринкової економіки відбувається певна модернізація економічного лібералізму. На зміну останньому в 30-х роках ХХ ст. приходять неолібералізм – новий лібералізм. Він виникає одразу в ряді провідних країн світу, де сформувалися його центри. Це – зокрема, Чиказька школа (Л. Мізес, Ф. Найт), Лондонська школа (Е. Кеннан, Л. Роббінс), Французька школа (Ж. Рюефф, М. Алле). Проте найвпливовішою виявилася Фрайбурзька школа на чолі з В. Ойкеном, В. Репке, Л. Ерхардом. Саме вона визначила основні засади неолібералізму. Їх можна звести до трьох положень:

1) у нових умовах ринковий механізм вже не забезпечує оптимального функціонування економіки, ринкової рівноваги;

2) необхідність державного втручання у ринкові процеси зумовлена потребою виправлення «провалів ринку», відновлення механізму конкуренції;

3) економічна роль держави має бути обмеженою і зводиться до формування обраної моделі економічного порядку, компенсації неспроможності ринкового механізму, забезпечення дієвості конкуренції та досягнення розподільної справедливості.

Німецькі неоліберали сформували таке правило поєднання «ринку і держави»: ринок – наскільки можливо, втручання – наскільки необхідно. При цьому держава має послуговуватися виключно непря-

ними методами впливу, головнo інструментами грошово-кредитної та податкової політики. Один із представників Фрайбурзької школи О. Рюстов назвав такі дії держави «ліберальним інтервенціоналізмом».

Сучасний французький науковець і політик Р. Барр наголошує на тому, що держава втручається навіть тоді, коли не втручається, «оскільки пускає справу на самоплив». Це нагадує ситуацію зі злочином – він може бути результатом як діяльності, так і бездіяльності [2, с. 118].

Інша роль держави в економіці передбачена *кейнсіанською концепцією*. Вона виникла в 30-х роках ХХ ст. і пов'язується з іменем видатного англійського економіста Дж. Кейнса. Головні ідеї щодо нової ролі держави викладені у двох його працях: «Кінець вільного підприємництва» (1926) і «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей» (1936). Під впливом цих робіт у світі відбувся перехід від нерегульованої економіки до «регульованого капіталізму».

У першій праці він проголошує свій розрив з економічним лібералізмом, квінтесенцією якого є принцип *Laissez faire*, заявивши, що часи його успіху минули. Події початку ХХ століття підтвердили правоту Кейнса. Досить сказати, що світова криза 1929–1933 рр. стала найтяжчим випробовуванням ринкової економіки, поставивши під загрозу саме її існування.

«Загальна теорія» містить нове економічне світобачення. В його основі – визнання занепаду ринкової економічної системи, наявності в ній глибоких розладів, руйнування соціальної сфери, що виявляється у масштабному безробітті, падінні життєвого рівня працюючих. Його присуд жорсткий: капіталізм несправедливий, недоброчесний «і він не спрацює».

Врятувати його може лише державне втручання в економіку, здатне компенсувати вроджені вади капіталізму і відновити його дієздатність. Державна активність покликана замінити недіючий механізм саморегулювання і стати органічною складовою сучасного господарського механізму.

Справедливість кейнсіанської концепції була підтверджена практикою. Своє перше випробування вона пройшла у США. Уряд на чолі з президентом Ф. Рузвельтом застосував кейнсіанські рецепти для подолання Великої депресії, яка боляче вразила країну. Втіленням ідей кейнсіанства стала політика «Нового курсу», запроваджена з метою виведення економіки країни з кризи та подолання її наслідків. Схожу політику, за свідченням міністра економіки Я. Шахта, проводив і тодішній уряд Німеччини. Невдовзі кейнсіанська концепція набула загального визнання.

Такий розвиток подій у світі отримав назву «кейнсіанської революції». Вона знаменує кардинальну зміну ставлення суспільства до ролі держави в економіці. Було визнано доцільність і необхідність державного втручання в економічні процеси з метою їх стабілізації та розвитку. Головною метою економічної політики уряду стає боротьба з економічними кризами і безробіттям, відновлення макроекономічної рівноваги. Послідовники Кейнса – неокейнсіанці додали до цього ще й забезпечення економічного зростання. Це означає, що держава стає головним чинником економічного розвитку країни.

Зважаючи на викладене, не слід вважати, що шлях кейнсіанства був безхмарним. Із самого початку на світовій арені розгорнулася конкуренція між кейнсіанством і неолібералізмом, яка з перемінним успіхом продовжується і сьогодні. Вона набуває характеру циклічності з довгими хвилями на кшталт кондратьєвських, що ілюструє рис. 1.

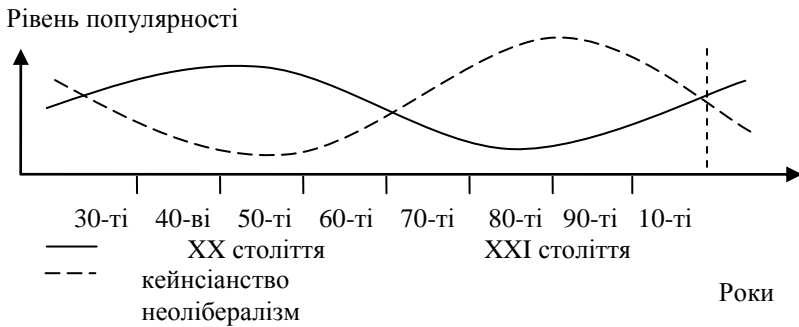

Рис. 1. Цикли популярності кейнсіанства та неолібералізму

Зростання та високий рівень популярності кейнсіанства приходить на 30–50-ті роки, на які припадають Велика депресія 1929–1933 рр., існування військової економіки, пов’язаною з підготовкою та матеріальним забезпеченням Другої світової війни; повоєнне відродження економіки. Проте кризові явища 70-х років, що проявилися високою інфляцією, зростанням безробіття, падінням темпів зростання продуктивності праці, поставили під сумнів всесильність кейнсіанства. На порядку денному з’явилася проблема «провалів держави» – неспроможність розв’язання посталих проблем за допомогою наявних інструментів державної економічної політики. Спад популярності кейнсіанства супроводжувався вивіщенням неолібералізму, який, з

одного боку, пропонує дерегулювання господарських процесів, зниження оподаткування бізнесу, а з іншого – переорієнтування державної політики із стимулювання сукупного попиту на проведення структурних реформ в економіці. Базовані на цих засадах «рейганоміка» та «тетчеризм» – економічна політика президента США Р. Рейгана і прем'єр-міністра Великобританії М. Тетчер, що припадає на 80-ті роки – виявилися успішними, чим зміцнили ліберальні настрої у світі. Потужна світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., депресивний шлейф якої розтягнувся на роки, знову «змінити погоду» в економічній ідеології. Відтак почав зростати інтерес до кейнсіанства, до його арсеналу засобів впливу на економіку. Попри мінливість економічної ідеології в основній масі науковців склалася загальноновизнана уява про економічні функції держави. Найлаконічніше їх сформулювали П. Самуельсон і В. Нордхауз, представивши як триєдине завдання: забезпечення ефективності функціонування економічної системи, її справедливості та стабільності функціонування. Усі вони пов'язані з «провалами ринку». «У відповідь на ці дефекти ринкового механізму – пишуть науковці – країни запроваджують видиму руку уряду поруч з невидимою рукою ринку» [3, с. 79–85].

Ринкові розлади економіки знижують ефективність виробництва і споживання. До цього спричиняються монополістичні практики, негативні зовнішні ефекти, відсутність приватного інтересу до виробництва суспільних товарів тощо. Лише держава може протидіяти цим негативним проявам і таким чином забезпечувати ефективне функціонування підприємництва.

Імперативом сучасного суспільно-економічного розвитку, як попередньо зазначалося, є забезпечення соціальної справедливості. Недоліки розподільної функції ринку відомі: вони можуть продукувати неприйнятні для суспільства розриви в доходах і споживанні. Виправляти ситуацію знову-таки належить державі, коригуючи ринковий розподіл за допомогою прогресивного оподаткування, трансфертних платежів, встановленням соціальних нормативів тощо.

Ще одним загальноприйнятним завданням держави є підтримання економічного зростання та стабільності економіки. Основними проявами нестабільності останньої є економічні кризи, масове безробіття та інфляція. Це вимагає проведення владою грошового-кредитної, фінансової (фінансової) та соціальної політик, що стає її обов'язком. Сьогодні є очевидною вбудованість держави у сучасну ринкову (змішану) економічну систему, що забезпечує здорове функціонування економіки. Цей фрагмент викладу доречно звершити висновком, зробленим Дж. Стігліцем: «...існує загальна згода, що уряд відіграє роль у тво-

ренні будь-якого суспільства і будь-якої економіки, яка працює ефективно – і гуманно» [4, с. 209]. У новітній статті він наголошує на тому, що саме політика нерегульованого ринку Р. Рейгана у США у кінцевому підсумку і спричинила сучасну глобальну рецесію [5]. Сьогодні науковці все частіше говорять про необхідність розбудови «сильної держави». Американський науковець Ф. Фукуяма написав книжку під такою назвою [6, с. 220]. В ній проводиться думка, що глобалізація та розлади світової економіки вимагають активізації регуляторної функції держави, зокрема проведення промислової та структурної політики. Доповідь Світового банку про світовий розвиток – 1997 під назвою «Держава у світі, що змінюється» присвячена проблемі підвищення ефективності діяльності держави. Лейтмотивом доповіді є теза, що без ефективної держави стійкий розвиток – економічний і соціальний – є неможливим [7, с. 4]. Представлено три категорії функцій, що їх виконує (може чи повинна виконувати) держава (рис. 2).

Рис. 2. Сфера впливу функцій держави

Складено за: [6, с. 25].

На рисунку представлений далеко не повний перелік об'єктів, що входять у сферу державних інтересів, піддаються її впливу. Він демонструє, наскільки широким є діапазон регуляторної діяльності сучасної держави. Перша категорія державних функцій представляє

по-суті осучаснений (розширений) їх набір, запропонований А. Смітом. Це мінімум того, що має виконувати держава. Друга категорія – це стандартний комплект завдань, що їх вчиняє чи повинна вчиняти влада стосовно соціально-економічної сфери та довкілля. А ось виконання функцій, віднесених до третьої категорії, свідчить про активність держави у справі модернізації економіки та пришвидшення її розвитку. Отже, успіх країни у сучасному глобалізованому світі здатна забезпечити держава, що успішно (ефективно) виконує усі три категорії функцій.

Наведене характеризує економіко-ідеологічний контекст, у якому пострадянські країни формують свої економічні системи, визначають модель економічної поведінки держави. Вони стояли перед вибором між неоліберальною моделлю, що передбачає надання державі досить обмежених повноважень, і моделлю активної посткейнсіанської держави. При цьому потрібно було уникнути помилки, проти якої застерігав Л. Малкерн.

Відповідно до двох базових концепцій економічної ролі держави в усталених ринкових економіках склалися і дві моделі постсоціалістичної трансформації країн – неоліберально-монетаристська та градуалістська. Їх головна відмінність полягає у визначенні різної ролі держави щодо економіки, які можна охарактеризувати як нейтральну і активну. Низка країн, серед яких Російська федерація та Україна, початковою вибрали першу, що відповідала засадам Вашингтонського консенсусу. Невдовзі стала очевидною помилковість вибору, доказом чого стала важка і тривала соціально-економічна криза, різке падіння виробництва і життєвого рівня населення. Під впливом цих подій і на хвилі світової тенденції посилення втручання держави в економіку почала змінюватися роль держави в Україні (як і Російській федерації) з пасивної на активну.

На завершення викладу проблематики вкажемо на специфіку формування економічних функцій держави в перехідній економічній системі постсоціалістичного типу.

Це, по-перше, суперечливий процес одночасного послаблення і посилення державного регулювання перехідної економіки. З одного боку, йдеться про роздержавлення тоталітарно одержавленої економіки, демонтаж держави «соціалістичного Левіафана». Її лібералізація передбачає зменшення ступеня державного впливу на економіку, перехід від державного управління господарством до його регулювання. І разом з тим, з іншого боку, системні ринкові перетворення вимагають посилення економічної ролі держави, але на якісно іншій основі [8, с. 222].

По-друге, здійснення швидкої і кардинальної зміни економічних систем – адміністративно-командної на ринкову, що немає історичних аналогів.

По-третє, виконання системоутворювальної функції в умовах жорсткої міжнародної конкуренції, що загрожуватиме витісненням на периферію світового розвитку, перетворенням країни на сировинний придаток високорозвинених сусідів. Йдеться про створення умов для запровадження нової ринкової системи при збереженні економічного суверенітету країни.

Автори Національної доповіді вказують ще на один аспект загрози, пов'язаний із економічними стратегіями інших країн-конкурентів або партнерів. Він полягає у тому, що їх стрибок у розвитку є «українськи небезпечним для України», оскільки спричиняє виснаження від посилення нерівноцінного обміну. «Підйом або падіння економіки кожної країни зумовлюється не тільки і не так власною динамікою, як якісним і кількісним співвідношенням цього зростання з динамікою розвитку інших країн» [9, с. 345].

Зазначені положення свідчать про те, що роль держави у перехідних економічних системах є набагато складнішою, ніж у стабільній ринковій системі. Якщо у другому випадку держава виконує головну системоутворювальну функцію, забезпечуючи стабільне функціонування господарського механізму, то у першому, в додаток до них, ще й системоутворювальні, здійснюючи демонтаж старих і створюючи нові інститути та відносини.

Висновки. Викладене підводить нас до висновку, що у сучасному світі створено та апробовано на практиці дві базові концепції економічної ролі держави: неоліберальну і кейнсіанську. Якщо перша відводить державі достатньо пасивну роль, яка отримала назву «мінімальної держави», то друга – покладає на неї обов'язок регулювання соціально-економічного розвитку країни, що вписується в модель «активної держави». Попри взаємне поборювання зазначених концепцій, у середовищі науковців та політиків сформувалося узгоджене бачення основних економічних функцій держави. Таких визначено три: забезпечення ефективності функціонування економічної системи, досягнення соціальної справедливості в розподілі доходів і майна, підтримання стабільності розвитку соціально-економічних процесів.

Більш ніж двадцятирічна постсоціалістична трансформація країн показала, що для успішного її здійснення потрібна сильна і активна держава, яка спроможна одночасно виконувати системоутворювальну і системоутворювальну функції. Держава є визначальним чинником ринкових перетворень, здійснюючи керівництво суспільно-економіч-

ними процесами. Слабка держава не здатна забезпечити належне управління економікою. У зв'язку з цим доречно згадати твердження американця П. Друкера про те, що немає слабозвинутих країн, а є слабкеровані.

1. Сміт А. Добробут нації. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Адам Сміт; пер. з англ. – К.: Port-Royal, 2001. – 596 с.
2. Барр Р. Политическая экономия: в 2-х т. – Т. 1 / Р. Барр; пер. с фр. – М.: Международные отношения, 1995. – 608 с.
3. Самуельсон П.А. Макроекономіка / Пол А. Самуельсон, Вільям Д. Нордахауз; пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – 544 с.
4. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Джозеф Стігліц; пер. з англ. А. Іщенко. – К.: ВД «КМ Академія», 2003. – 252 с.
5. Стігліц Дж. Глобальні американські вибори / Джозеф Стігліц // День. – 2012. – 6 листоп. – С. 6.
6. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Френсис Фукуяма; пер. с англ. – М.: АСТ Хранитель, 2006. – 220 с.
7. Государство в меняющемся мире // Вопросы экономики. – 1997. – № 7. – С. 4–21.
8. Красникова О.С. Теория переходной экономики: учеб. пособие / О.С. Красникова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 296 с.
9. Соціально-економічний стан України: Наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

Яремко Л.А. Базисные концепции (модели) экономической роли государства

Исследуются подходы к изучению роли государства в экономике и проблемы определения функций государства в переходных экономиках.

Ключевые слова: *роль государства в экономике, экономический либерализм, кейнсианство, смешанная экономика, сильное государство, переходные экономические системы.*

Yaremko L.A. The Basic Concept of Economic Role of the State.

The approaches to the government role in the economy and the problems of defining the functions of the state in transition economies are investigated.

Key words: *the government role in the economy, economic liberalism, Keynesianism, mixed economy, powerful state, transition economic systems.*

Стаття надійшла 12 листопада 2012 р.